

Əlyazması hüququnda

GÜLARƏ NÜSRƏT QIZI ŞİRİNOVA

“KOROĞLU” DASTANININ FRAZEOLÖGİYASI

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Tofiq Müzəffər oğlu HACIYEV

Rəsmi opponətlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Elbrus İslam oğlu ƏZİZOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əzizə Nurqələm qızı Mikayılova

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «_27_» __05_____ 2016-cı il saat «__»-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim və zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan dili xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə kamilliklə əks etdirərək ta qədim zamanlardan bu günə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir və bu təkamül prosesi xalqımızın özünün yaşadığı möhtəşəm, əzəmətli və bir o qədər də əzablı həyatı ilə birgə getmişdir. Ulu öndər H.Ə.Əliyev göstərirdi ki, “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.¹

Azərbaycan dilində yaranmış əsərlərin dilinin tədqiq edilib öyrənilməsi bütünlükdə dilimizin təkamülü, inkişaf tendensiyası haqqında məlumatın dəqiqləşməsində böyük rola malikdir. Bu cəhətdən “Koroğlu” dastanının dili, o cümlədən oradakı frazeoloji birləşmələr zəngin material verir. Azərbaycan elmində bu dastan müxtəlif istiqamətlərdən, xüsusilə ədəbiyyatşünaslıq, dil və üslub xüsusiyyətləri cəhətdən ətraflı tədqiq olunmuşdur, lakin buradakı frazeologizmlər geniş tədqiqatın obyektı olmamışdır.

Dastanın yarandığı dövr Azərbaycan milli dilinin formalaşdığı dövrdür. Ədəbi dilimizin görkəmli tədqiqatçısı T.İ.Hacıyev yazır: “Milli dildə sabitlik, yəni milli dilin formalaşmasının başa çatması XVII əsrdən başlanır. Həmin dövrdəncə Azərbaycan dilinin milliyə qədərki quruluşunun faktları, milli dil üçün arxaik sayılan elementləri epizodik şəkildə nəzərə çarpır”.² Bu xüsusiyyət tədqiqata cəlb edilən “Koroğlu” dastanının dili, o cümlədən frazeologiyası üçün də xarakterikdir.

“Koroğlu” dastanındakı frazeoloji birləşmələr dilimizin tarixi inkişafını, zaman-zaman onda baş vermiş dəyişmələri, o cümlədən xalqımızın həyat tərzini, dünyabaxışını izləmək üçün dəyərli material verir. Maraqlıdır ki, indiyə qədər bu mövzu işlənməmişdir. Ona görə də bu mövzunun dissertasiya işi kimi tədqiqə cəlb olunması aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Koroğlu” dastanı məzmun və dilinin zənginliyi baxımdan möhtəşəm bir abidədir. Buradakı frazeologizmlər həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən çox əhatəli və rangarəngdir. Bu frazeologiyanın tədqiqi dilimizin leksik sisteminin, qrammatik qurulu-

---

¹ Heydər Əliyevin dil siyasəti (rəsmi sənədlər). Bakı: Şirvanəşr, 2009.

² Hacıyev T.İ. Azərbaycan milli ədəbi dilində epizodik faktların gəlişi // Azərbaycan dili tarixi məsələləri. Bakı: AUN, 1989, s. 5.

şunun təkamülünü öyrənmək, Azərbaycan dili frazeoloji sisteminin inkişaf tendensiyasını aşkarlamaq üçün önəmlidir. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanının frazeologiyasını, onun semantik-struktur tiplərini, üslubi xüsusiyyətlərini geniş, əhatəli tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu məqsəddə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərdə tutmuşuq:

- Dastandakı frazeologizmlərin məna növləri, onların variantlılığı, sinonimliyi, antonimliyini araşdırmaq;

- Frazeologizmlərdə əsas tərəfin leksik aktuallığını müəyyənləşdirmək, bunun səbəbini və frazeoloji birləşmələrin yaranmasında rolunu aşkarlamaq;

- Feili frazeologizmlərdə tərəflərin quruluş növlərini, birinci komponentin hal və ya mənsubiyyətə münasibətini dəqiqləşdirmək;

- Frazeoloji birləşmələrin əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə növlərini müəyyənləşdirmək, onların dastanda işlənmə tezliyi və spesifikasiyasını açmaq;

- Əsas tərəfin qrammatik xüsusiyyətlərini, xüsusilə təsriflənən və təsriflənməyən formalarda ifadəsini, növ və təsirlilik münasibətlərini, təsdiq və ya inkarda işlənməsi spesifikasiyasını müəyyənləşdirmək;

- Dastandakı frazeologizmlərin müasir dil materialına münasibətini, qədim dil elementlərinin və ya müasir ədəbi dil baxımından işlək olmayan sözlərin burada özünə yer tutması və bunun səbəblərini müəyyənləşdirmək;

- Dastandakı frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətlərinin, xüsusilə alliterasiya, assonans, inversiya, habelə ədəbi dil qanunlarından kənar digər leksik-qrammatik cəhətlərin mətndəki firkin ifadəsindəki rolunu aşkarlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat üçün “Koroğlu” dastanının müxtəlif variantlarına, M.Təhmasibin, V.Xuluflunun toplayıb nəşr etdirdiyi, habelə Aşiq Əlinin, Aşiq Məhəmmədin, Aşiq Qəmbərin, Aşiq İsrafilin, Aşiq Abbasın və başqa aşıqların dilindən toplanmış ayrı-ayrı qollara müraciət olunmuşdur. Tədqiqatın predmeti isə “Koroğlu” dastanındakı frazeoloji birləşmələrdir. Materialların əsas hissəsi M.Təhmasibin nəşr etdiyi variantdan seçilmişdir, amma müqayisə məqamlarında digər variantlardakı frazeologizmlərdən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Mövzu işlənərkən tədqiqatın xarakterinə uyğun olaraq, əsas etibarilə təsviri metod tətbiq edilmiş, dastandakı frazeologizmlər struktur-semantik və qrammatik-üslubi nöqtəyindən nəzərdən izah olunmuşdur. Frazeologizmlərin tarixi aspektdə dəyişməsinə, xüsusilə müasir dövrün, o cümlədən ədəbi dilin normaları ilə uyuşmayan faktları izləyərkən tarixi-müqayisəli metoda da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Frazeoloji birləşmələr dilçiliyimizdə diaxronik aspektdə ilk dəfə E.F.Məmmədovanın dissertasiyasında tədqiqata cəlb edilmişdi. Bu sahədə bildiyimiz ikinci böyük tədqiqat məhz budur; burada “Koroğlu” dastanının dili, o cümlədən frazeologiyası ilk dəfə olaraq böyük elmi tədqiqatın obyektinə çevrilir. Buradakı frazeoloji birləşmələr tam şəkildə araşdırılır, bütün əsas struktur və semantik tipləri müəyyənləşdirilir. Dastandakı frazeologizmin üslubi imkanlarının öyrənilməsi də elmi yenilik kimi qeyd edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan dilinin tarixi leksikası və sintaksisinin bəzi problemlərin həllində, xüsusilə sabit və sərbəst söz birləşmələrinin sərhədinin dəqiqləşdirilməsində, frazeoloji birləşmələrin struktur və semantik tiplərinin müəyyənləşdirilməsində bu tədqiqatın rolu istisna olunmur. Bu əsər sözlər arasında qrammatik əlaqələrin mahiyyətinin dəqiqləşməsi, leksik vahidlərin inkişaf dinamikasının izlənilməsi məsələlərinin elmi izahına da töhfələr verə bilər. Praktik cəhətdən ali məktəblərdə filologiya fakültələrində eyni adda ixtisas kursu tədris edilə bilər. Habelə tədqiqatın materiallarından Azərbaycan dilinin tarixi leksikası, o cümlədən frazeologiyası ilə bağlı dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin, habelə frazeoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Unversitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanmış, müzakirə edilmiş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən beş məqalə və iki tezis dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Əsər giriş, üç fəsil, nəticə, frazeoloji lüğətdən və istifadə olunmuş ədəbiyyatın əlifba üzrə siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu şərh olunur.

Dissertasiyanın I fəslı “**Koroğlu**” dastanındakı frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. Burada frazeologizmlərin dil sistemindəki yeri, dastandakı frazeologizmlərdə variantlılıq, antonimlik və əsas tərəfin leksik aktuallığından bəhs olunur.

I fəslin birinci yarımfəslı “**Frazeologizmin dil sistemində yeri barədə**” adlanır. Frazeoloji vahidlərin ilk dəfə geniş linqvistik təhlili XX əsrin əvvəllərindən fransız dilçisi Ş.Ballinin tədqiqatlarından başlamış,

ondan sonra çoxlu sayda araşdırmalar aparılmış, bu mövzu ilə bağlı konfranslar keçirilmişdir. Lakin bu sahədə həllini tapmayan məsələlər hələ də qalmaqdadır. Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olan müərrəd məzmunlu ifadələrdir. Bu ifadələrin əslində bütün komponentləri ilkin məzmunundan uzaqlaşmış birləşmə vahid məna bildirməlidir.¹ Təbii ki, bu zaman komponentlərin çoxmənalılığı əsas rol oynayır. İ.T.Məmmədov polisemantik sözlərin frazeoloji birləşmələrdə də semantik və formal stabilliyə, dəyişməzliyə malik olduğuna diqqətli cəlb edir.² Deməli, polisemiya semantik və qrammatik dəyişməzliyin də daşıyıcılarından biridir ki, bu da frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, “Frazeologizmlərin komponentləri müstəqil sözlərə xas olan əlamətlərdən məhrumdur. Onlar metaforik məcəlaşmə nəticəsində öz aktualılıqlarını itirərək birləşmə dilin leksik-semantik sisteminə daxil olur”.³

Frazeologizmin əsas əlamətlərindən biri kimi məcazilik göstərilir, lakin frazeologizmin formalaşmasında həqiqi semantik məna ilə obrazlılıq vəhdətdə çıxış edir. Obrazlılıq, emosionallıq frazeoloji birləşmələri adı sözlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən olsa da, məcazi mənaya malik olan bütün ifadələri, sözləri, məsələn, atalar sözlərini, məsəlləri frazeologizmə daxil etmək olmaz, çünki onların komponentləri ayrı-ayrılıqda qrammatik təhlilə gəlir. Digər tərəfdən isə, onların bir qisminə obrazlılıqla yanaşı, həqiqi mənalar da vardır.

Frazeologizm üçün əsas xüsusiyyətlərdən biri semantik bütövlükdür. Bu dil vahidləri tarixən müstəqil semantik sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş, lakin komponentlər ilkin semantikasını qorunmuşdur. Bu gün də bəzi sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələrin omonimik münasibəti həmin fikri təsdiq edir.

Frazeologizmin xüsusiyyətlərindən bəhs edən bəzi dilçilər sözlərin frazeologizm yaradıcılığında rol oynadığını göstərsələr də, əksinə prosesin, yəni frazeologizmlərdən söz yaradılmasını qəbul etmirlər. Lakin dil faktları göstərir ki, sözlər frazeoloji birləşmələrin yaranmasında rol oynadığı kimi, frazeologizmlər də söz yaradıcılığında iştirak edir. Azərbaycan dilində də bu hadisəni müşahidə etmək mümkündür, xüsusilə ismi frazeologizmlər sahəsində bu halı görmək olar. Məsələn, *gözücu*, *ətiacı*, *dilişirin*, *üzüyola*

---

¹ Современный русский язык. Ч. II. Москва: Просвещение, 1987, с. 64.

² Мəmmədov İ.Т. Polisemiya və söz yaradıcılığı /Azərbaycan dili leksikasının məsələləri. Bakı: ADU, 1989, s. 39.

³ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s. 269.

və çoxlu sayda bu tipli sözlər məhz frazeoloji birləşmələrin fonetik cəhətdən də formalaşaraq, mürəkkəb sözə çevrilməsinin məhsuludur.

I fəslin ikinci yarım fəslı “**Variantlılıq**” adlanır. Frazeoloji vahidlərdə variantlılıq da mühüm əlamətlərdəndir. Komponentlərdən birinin dəyişməsi, daha doğrusu, sinonimi ilə əvəzlənməsi nəticəsində yaranan frazeoloji variantlılıq “Koroğlu” dastanında müxtəlif formalara malikdir. 1) Frazeoloji vahidlərin birinci komponenti eyni qalır, ikinci komponenti dəyişikliyə uğrayır. Qeyd edək ki, dilimizdə bu tiptən olan frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətində ikinci komponent sinonim sözlərdən ibarət olsa da, tədqiq etdiyimiz abidənin dilində bu cür variantlar diqqəti cəlb etmir. Buradakı ikinci komponentlərin bir – biri ilə semantik əlaqəsi ya yoxdur, ya da çox cüzi görünür. Məsələn: *Bir nəyə çəkəram* (MT:397); *Qeyzə gəlib hərdən nəyə vuranda* (MT:410).

Bu nümunələrdə “*nəyə çəkmək*” və “*nəyə vurmaq*” frazeologizmləri eyni mənaya malik olub yalnız ikinci sözün dəyişməsi ilə yaranmışdır. Maraqlı odur ki, “*nəyə vuranda*” frazeologizmi tarixən də, müasir ədəbi dilimizdə də qeydə alınmamışdır. Ona görə də, fikrimizcə, bu frazeologizmi “Koroğlu” üçün spesifik vahid hesab etmək olar.

Dastanda bu tiptən “*Tərkinə çəkmək~tərkinə götürmək~tərkinə almaq*”; “*Yola düşmək~yola düzəlmək~yolu əlinə almaq~yol başlamaq*”; “*qulaq asmaq~qulaq vermək*” frazeologizmləri işlənmişdir.

2) Frazeoloji birləşmələrdə ikinci komponent eyni olur, birinci komponent isə ya sinonim, ya da məzmunca yaxın sözlər olur. Bu zaman birincilərin mənə yaxınlığı daha çox olur; onlar demək olar ki, eyni mənəni ifadə edir, ikincilər isə daha çox mətn səviyyəsində yaxın olurlar. Bu tip frazeologizmlər dastanda daha çoxdur. Məsələn: *Xanımlar, dəlilər bunu eşidib bərk acıqları tutdu*(MT:326); *Koroğlunun hirsı tutanda yanına gedib onu dindirməy olmazdı*(MT:327).

Buradakı frazeologizmlər variant olsalar da, onların qrammatik formasında fərqli quruluş mövcuddur. Belə ki, “*acığı tutdu*” frazeologizmi “*acıqları tutdu*” şəklində işlədilmişdir, amma “*hirsı tutdu*” frazeologizminin cəm şəkilçili forması yoxdur.

Dastanda bu tiptən *xəbər tutdu-soraq tutdu; izn ver-rusxat ver; qisas almaq-hayıf almaq; macal vermək-aman vermək; hay salmaq-haray salmaq-ün salmaq* və s. frazeologizmlər vardır. Qeyd edək ki, bu tip frazeologizmlərin bəzilərində birinci komponentlər hətta sinonim olmaya bilər. *Əldən düşmək-dildən düşmək; əldən salmaq-dildən salmaq-əldən-dildən salmaq; cana gəlmək-zara gəlmək* və s. frazeologizmlər bu qəbildəndir.

I fəslin üçüncü yarımfəsləli **”Koroğlu” dastanında antonim frazeoloji birləşmələr**” adlanır. Frazeoloji vahidlərdə antonimlik də maraqlı cəhətlərdəndir. “İlk baxışda o qədər də nəzəri cəlb etməyən bu problem əslində mühüm bədii- poetik və məntiqi-üslubi səciyyə daşıyır”.¹ “Koroğlu” dastanının dilində frazeologizmlərdə antonimlik geniş şəkildə özünü göstərir. Frazeologizmlərdə antonimliyin yaranması müxtəlif üsullarla baş verir: 1) Birinci tərəfi eyni, ikinci tərəfi antonim sözlərdən ibarət olanlar. Bunların bəzilərində birinci tərəf fonetik-qrammatik cəhətdən eyni olur: *salam ver~ salam al, xəbər ver-xəbər al, xəbər gətir-xəbər apar* və s. Məsələn: *Koroğlu verdi salamu* (MT:344); *Dəlilərim salam almaz* (MT:333); *Dəlilərdən biri qaçıb Niyar xanıma xəbər apardı* (MT:411); *Çənnidən xəbər gətirdim* (MT:418).

Birinci cümlədəki “*salam ver~salam al*” frazeologizmləri məzmunca biri digərini tamamlayır. Buna baxmayaraq, bu tamamlama qarşı-qarşıya olan faktların əlaqəsi kimi meydana çıxır.

Birinci tərəfi eyni olan antonim frazeologizmlərə *xəbər al-xəbər ver; rüsxat almaq- rüsxat vermək; özündən getmək-özünə gəlmək* və s. misal gətirmək olar.

Göründüyü kimi, antonim frazeologizmlərin hamısında antoqonist ziddiyyət olmur. Bu frazeologizmlərdə funksional-semantik əksilik, qarşıdurma nəzərdə tutulur. “*Acığı tutmaq*” və “*acığı soyumaq*” frazeologizmi bu baxımdan maraqlıdır. Məlumdur ki, “*acığı tutmaq*” ifadəsinin antonimi “*xoşuna gəlmək*”, “*şövqə gəlmək*”, “*ürəyi istəmək*” və s. frazeologizmləridir. Amma “*acığı soyumaq*” “*acığı tutmaq*” frazeologizminə əks mənada düşünlür. Məsələn: *Kürdoğlunun bu sözünə Koroğlunun bərk acığı tutdu* (MT:376); *Yatardı, acığı elə soyuyardı* (MT:327).

2) Birinci komponenti müxtəlif, ikinci komponenti eyni sözdən ibarət olan antonim frazeologizmlər. Onlarda təzad, məhz birinci komponentlərin əks mənaları əsasında meydana çıxır. “Çəkmək” sözünün iştirakı ilə yaranan “qəm çəkmək”, “dərd çəkmək”, “fikir çəkmək” kimi sinonimik cərgəyə əks olan “keyf çəkmək”, “ləzzət çəkmək” frazeologizmləri də vardır. Onu da deyək ki, birinci qrupdakı frazeologizmlərdən yalnız biri-“qəm çəkmək” ifadəsi “Koroğlu” dastanında işlənmişdir. Məsələn: *Qoç Koroğlu kimi arxası olan iyid heç qəm çəkib qorxarmı?* (MT:319); *Qıratı Dürat adına aparım, Mahmud paşanın qızını alım, beş*

---

¹ Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat Birliyi, 1995, s. 295.

gün bu dünyada *keyf çəkim* (MT:326); *Hər kəsin ki, varı, dövləti olsa// Ləzzət çəkər, dəhanında dad olur* (MT:315).

“*Toyunu tutmaq-yasını tutmaq*” antonim frazeologizmləri də bu cərgədəndir. Məsələn: *Tutun məclisdə yasını//Geymişəm qəm libasını* (MT:311); *Çənlibeldə açib dövrən//Bir tutaydım toyun, Eyvaz* (MT:297).

3) Bəzi frazeologizmlərdə isə komponentlər müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olur və antonimlik frazeoloji birləşmənin daxili məzmunundan yararır. “*Qəm çəkmək*” frazeologizminin antonimi “*ləzzət çəkmək*” frazeologizmi ilə yanaşı, “*səfa sürmək*” frazeologizmi də işlənmişdir. Məsələn: *Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim* (MT:359).

Eyni tipdən “*murada çatmaq-həsət çəkmək; dilə gəlmək-cıqqırını çıxartmamaq; könlü açılmaq- qaş-qabağı tökülmək; nazını çəkmək-zara gəlmək*” və s. frazeologizmləri misal gətirmək olar.

I fəslin dördüncü yarım fəslə “**Leksik aktualıq**” adlanır. “Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə feil komponentinin aktuallığı belədir: 1) “*Vermək*” feili. Bu söz özünün ilkin semantik mənasında nəyisə kiməsə ötürmək məzmununu bildirməsinə baxmayaraq, başqa sözlərlə əlaqəsində digər çalarlar meydana çıxır. Buraya *öyüd vermək, vəd vermək, dəm vermək, and vermək, əmr vermək, nişan vermək, ələ vermək, vədə vermək* və s. kimi frazeologizmlər daxildir. Qeyd edək ki, bu frazeologizmlərin özlərinin də məndə işlənmə tezliyi eyni deyildir. Belə ki, bunlardan ən çox istifadə ediləni “*söz vermək*” frazeologizmidir. Bu ifadəyə əsərin müxtəlif yerlərində 7 dəfə rast gəlirik.

2) “*Vurmaq*” feili də fəal hərəkəti bildirir və daha çox frazeologizm formalaşdıran sözlərdəndir. Bu feillə formalaşmış frazeologizmlərin bəzində feilin semantikasi müəyyən mənada özünü saxlayır. Buraya *hirs ...-in başına//təpəsinə vurdu*,”*qan ...-in başına vurdu*,”*dağ vurmaq*”, “*baş vurmaq*” tipli frazeologizmlər daxildir. Məsələn: *Bir az süfrənin qırıq-quruğundan yemişik, onu niyə dilinə gətirib başımıza vurursan?* (MT:181).

“*Hirs ...-in başına vurdu*” frazeologizmi dərin emosional-ekspressiv münasibət bildərək, danışq dilinin xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Məsələn: *Hirs vurdu Bəlli Əhmədin başına* (MT:221). Lakin maraqlıdır ki, dastanda “baş” sözünün yerinə daha çox “kəllə” sözü işlənir. Məsələn: *Hirs Koroğlunun təpəsinə vurdu* (MT:107). “*Təpə*” sözü loru danışq dilinə aid olub, “baş” sözünün əslində sinonimi kimi mənfi məzmun daşıyır, lakin dastanda mənfi çalarlı deyil, sadəcə leksik obrazlılıq funksiyasını həyata keçirir.

Dastanda “*hirs başına vurdu*” frazeologizminin variantı kimi “*qan başına vurdu*” ifadəsindən də istifadə edilmişdir: *Koroğlunun qan başına vurdu* (MT:155).

3) “*Düşmək*” feili müxtəlif semantikalı sözlərlə, xüsusilə isimlərlə birləşərək rəngarəng məzmunlu frazeologizm yaradır. Bu frazeologizmlərin bəzilərinin daxili məzmununda göstərilən məna hiss olunur. *Başa düşmək, əlinə fürsət düşmək, ürəyi düşmək, boynuna düşmək, əldən düşmək, ayağa düşmək, başına daş düşmək* və s. frazeologizmlərində bunu müşahidə etmək olur. Məsələn: *Koroğlu məsələni başa düşdü* (MT:73); *Bir təhər elə ki, onun əlinə düşməyə* (MT:133).

“*Düşmək*” feili ilə yaranan frazeologizmlərin ikinci qisminə bu feilin leksik mənası, demək olar ki, hiss olunmur, onlarda məcazilik daha güclü olur. Buraya “*yolu düşmək, fikrə düşmək, söz düşmək, hay//hayküyü//səs-küyü düşdü, şəkkə düşmək*” və s. frazeologizmlər daxildir. Məsələn: *Ustanın qılınca gözü düşdü* (MT:32); *Çənlibelə hay düşdü* (MT:69).

4) “*Salmaq*” feili ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin bir qisminə “*salmaq*” feilinin semantikasi az və ya çox dərəcədə hiss olunur. “*Kəməndə salmaq, qana salmaq, tük salmaq, yada salmaq, ürəyinə talan salmaq, ahuzara salmaq, qabağına çöp salmaq,*” kimi frazeologizmlərdə ikinci komponentin semantikasını potensial şəkildə görə bilmək olar, lakin bu o demək deyil ki, həmin söz özünün ilkin semantikasında işlənmişdir. Məsələn: *Gərək sözümlü yerə salmayasan* (MT:89); *Kəməndinə salar, Koroğlu, səni* (MT:121).

Bu qrup frazeologizmlərin bir qisminə “*salmaq*” feilinin semantikasi çox az hiss olunur; bunu yalnız aid olduğu sözlə olan əlaqənin dərindəki mənasından bilmək olur. Buraya *ağzını bir yana salmaq, yurduya salmaq, gecəni araya salmaq, sözü qəribçiliyə salmaq* və s. ifadələr daxildir. Məsələn: *Mən Koroğlunun ağzını bir yana salaram* (MT:17).

“*Salmaq*” feilinin iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərin digər qisminə bu sözün semantikasi, demək olar ki, hiss olunmur. Buraya *hay salmaq, təşvişə salmaq, yuva salmaq, qırğın salmaq, xam salmaq* və s. frazeologizmlər daxildir.

5) “*Gəlmək*” feili məzmunca hərəkət bildirsə də frazeoloji birləşmə daxilində artıq öz məzmununu açıq şəkildə ifadə edə bilmir. Buna baxmayaraq, bəzi ifadələrin ümumi məzmununda bunu hiss etmək mümkündür. *Cana gəlmək, dilinə yalan gəlmək, başa gəlmək, adı gələndə, ürəyi yerinə gəlmək* və s. frazeologizmləri belələrinəndir: *Düşmanlarım gəlib cana* (MT:282); *Bəlalər gələr başına, bu sevdadan qayıt, aşıq* (MT:349).

“*Gəlmək*” feilinin iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələrin çoxunda məcazilik daha güclüdür. Bu isə həmin feilin özünün semantikasından olan mütəhərriklilik, daha çox sözlə əlaqəyə girə bilmək imkanı ilə bağlıdır. Bu tip frazeologizmlərə *qeyzə gəlmək, lərzəyə gəlmək, acıq gəlmək*

və s. aiddir. Məsələn: *At Koroğlunu görcək elə kişnədi ki, dağ-daş lərzəyə gəldi* (MT:200); *Yoxsa aslan kimi cuşa gələrəm* (MT:40).

6) “*Almaq*” feili ilə formalaşan frazeologizmlərin də bir qismində “*almaq*” feilinin mənası hiss olunur. *Salam almaq, halallıq almaq, murad almaq, hayıf almaq* frazeologizmləri buraya daxildir. Məsələn: *Canım Qırat, gözüm Qırat, Səni minən alar murad* (MT:297).

Bu feilin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərin çoxunda ikinci komponentin leksik mənası hiss olunmur. *Vahimə aldı, dincini almaq, üstünə ayaq almaq, yol almaq, daban aldı* və s. frazeologizmlər bu tipdəndir. Məsələn: *Camaatı vahimə aldı* (MT:271); *Koroğlu yorğundu, dincini alsın* (MT:34); *Düşmənlər üstümüə ayaq alacaq* (MT:178).

7) “*Açmaq*” feili daha çox məcazilik bildirmə baxımdan müxtəlif frazeoloji birləşmələr yaradan sözlərdəndir. Bu ifadələrin də çoxunda feil komponentinin məzmunu bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. *Sirr açmaq, ürək açmaq, göz açmaq, işin üstü açılar* və s. kimi frazeologizmlərdə bunu müşahidə etmək olur. Məsələn: *Bir az dedirdək, ürəyimiz açılınsın* (MT:216); *Gərək elə eləyək ki, göz açmağa macal tapmasın* (MT:170).

Bəzi frazeologizmlərdə isə tərkib hissələrin semantikasi ya heç görünmür, ya da dərin izahdan sonra hiss olunur. Məsələn: *Dinc oturduğumuz yerdə başımıza iş açdın* (MT:74); *Koroğlunun hədyan işi//Qovğadan açılmır başı*(MT:195); *Xəlil paşanın keyfi açıldı*(MT:248).

8) “*Getmək*” feili də məcazi məna kəsb etməsi baxımdan seçilən sözlərdəndir və frazeologizm yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn: *Qırat əldən getdi barı//Canda qaldı intizarı*(MT:184); *Day bir at ilə yola getmirdi* (MT:277); *Keçəl suya getməz*(MT:181).

9) “*Tutmaq*” feili də məcazi anlamının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir və müxtəlif sözlərlə birləşərək zəngin frazeoloji birləşmələr yaradır. “*Yasını tutmaq, dəliliyi tutmaq, dili tutmaq, şuxluğu tutmaq, ölüm tutmaq, əcəl tutmaq, divan tutmaq*” frazeologizmlərini buna misal göstərmək olar.

10) “*Kəsmək*” feilinin iştirakı ilə *əlacı kəsilmək, kəbin kəsdirmək (kəbin kəsmək), kəlmə kəsmək* və s. frazeologizmlər formalaşmışdır. Məsələn: *Ruqiyyə xanımın kəbini kəsildi Gürcüoğlu Məmmədə* (MT:245).

11) “*Çıxmaq*” feilinin iştirakı ilə *yaddan çıxmaq, puça çıxmaq, xəbər çıxdı, sınaqdan çıxarmaq* frazeologizmlərini formalaşmışdır.

12) “*Qoymaq*” feilinin iştirakı ilə *üz qoymaq, yoluna qoymaq, od qoymaq, ...yerə qoymaq, gözündən kənara qoymamaq, özünü onda qoymamaq* frazeologizmləri yaranmışdır. Məsələn: *Koroğlu bayaq atı hasardan sıçradıb Çənlibelə tərəf üz qoydu* (MT:64); *Eyvaz onu mənim yanıma gətirər, mən işi yoluna qoyaram* (MT:189).

Bunlardan başqa, bəzi feillər də vardır ki, onların frazeologizm yaradıcılığında rolu zəifdir və onların iştirakı ilə bir və ya bir neçə frazeoloji birləşmə yaradılmışdır. Belə ki, “*keçmək*” feilinin iştirakı ilə: “*girinə keçmək, çətinə keçmək, ələ keçmək, fikrindən keçmək*” və onlarla digər frazeologizm yaranmışdır.

Dissertasiyanın II fəslə “**Koroğlu**” dastanındakı frazeologizmlərin **qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil altı yarım fəsildən ibarətdir. Burada, hər şeydən əvvəl frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin quruluşu və ifadə vasitələri, birinci komponentin hala münasibəti, ikinci komponentin təsdiq-inkar, şəkil və növə münasibəti araşdırılır.

II fəslin birinci yarım fəslə “**Komponentlərin quruluşu və ifadə vasitələri**” adlanır. “Koroğlu” dastanındakı frazeoloji birləşmələr tərkib komponentlərinin sayına görə iki qrupa bölünür: ikikomponentlilər və çoxkomponentlilər. Qeyd edək ki, dilimizdə ikikomponentli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Buradakı məntiq ondan ibarətdir ki, birləşmədə sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin birləşmənin semantikasında konkretlik artmış olur. Belə ki, frazeoloji birləşmələr tarixən formalaşmış sabit ifadələr olduğundan onların tərəfləri arasında mütəhərrik mənə və qrammatik əlaqədən danışmaq olmaz. Bu tip əlaqələnmə, sözsüz ki, bir neçə sözün ardıcıl əlaqələnməsində özünü göstərə bilmir. İki söz, komponent arasında belə məcazlaşma daha güclü olur. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanında ikikomponentli frazeologizmlərin üstün olması təbii bir şeydir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, dastandakı frazeoloji birləşmələrin ikinci komponenti, əsasən, feildən ibarət olur.¹ Sözsüz ki, bu, feilin idarəetmə qabiliyyətinin başqa nitq hissələrinə, o cümlədən ismə nisbətən qat-qat güclü olması ilə bağlıdır. “Heç bir nitq hissəsi öz semantikasına görə başqa sözləri birbaşa tələb etmək, birbaşa idarə etmək qüvvəsinə malik deyil, yalnız feildir ki, birbaşa öz izahediciyini tələb edir.”² Lakin frazeoloji birləşmə yaradanlar heç də bütün feillər yox, məhz məcazi mənaya malik olan feillərdir. Bu feillər içərisində *al, ver, çək, sal, düş, gəl, kəs, çıx, dön, keç, tut* feilləri əsas yer tutur.

Feillər bütün əsas nitq hissələri ilə əlaqəyə girir. Amma gerçək aləmdə hərəkət əsas etibarilə əşya ilə bağlı olduğu kimi, feil də daha çox isimlə əlaqələnir. Tədqiq etdiyimiz dastanın dilindəki frazeologizmlərdə də feilin isimlə əlaqələnməsi əsas yer tutur.

---

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 70.

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BUN, 2000, s. 307.

Frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən isimlər həm konkret, həm mücərrəd məzmunu malik olsa da, ikincilər nisbətən üstünlük təşkil edir. Birinci tərəfi mücərrəd məzmunlu isimdən ibarət olan frazeologizmlərə *söz vermək, qəzəbə keçmək, lotuluq işlətmək, salam vermək, bəxti yatmaq, acığı tutmaq, talan salmaq, nəyə çəkmək, car çəkmək, abıra minmək* və s. birinci tərəfi konkret məzmunlu isimdən ibarət olan frazeologizmlərə *ələ salmaq, əl-ayağa düşmək, baş vermək, yol kəsmək, yükünü tutmaq, ayağa düşmək, canından keçmək, məskən salmaq, üzü dönmək* və s. misal gətirmək olar.

Bu tip frazeoloji birləşmələrdə birinci komponent quruluşca daha çox sadə olur: *başına dönmək, xəbər almaq, izin vermək, söz vermək, təşvişə salmaq, əmr vermək, qorxuya düşmək, dara düşmək, xəyalı dönmək, abıra minmək, günahından keçmək, nəyə çəkmək, talan salmaq, acığı tutmaq* və s.

Az da olsa, birinci komponenti düzəltmə sözdən ibarət olan frazeologizmlər də dastanın dilində vardır: “*qorxuya düşmək, sınaqdan çıxmaq təlimat vermək*” və s.

Frazeoloji birləşmələr içərisində birinci komponenti mürəkkəb quruluşa malik olanlar da vardır, lakin bunlar çox azdır: *gəcə-gündüzə salmaq, ahi-zara gəlmək, dad-hazar çəkmək, əldən-ayaqdan salmaq, əl-ayağa düşmək, işvə-qəmzə satmaq, öyüt-nəsihət vermək* və s.

İkikomponentli frazeoloji birləşmələrdə birinci komponent, əsasən, isimdən ibarət olsa da, həmin mövqedə digər nitq hissələri də vardır. Bu cərgədə bir neçə birləşmədə birinci komponent kimi sifət iştirak edir. “*Boşa getmək, ağır gəlmək, çətinə keçmək, yazığı gəlmək*”.

Frazeoloji birləşmələr söz birləşməsi bazasında meydana gəldiyi üçün burada komponentlər müəyyən leksik və qrammatik bağlar vasitəsilə əlaqələnməmişdir. Y.Seyidov yazır: “Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur; eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu da onların mənşəyi ilə əlaqədardır”.¹

II fəslin ikinci yarımfəslə “**Birinci komponentin ismin hallarına münasibəti**” adlanır. “Koroğlu” dastanında işlənmiş frazeoloji birləşmələr birinci tərəfin ismin hansı halında olmasına görə aşağıdakı formalara malikdir. 1) Birinci komponenti adlıq halda olan frazeoloji birləşmələr. Dastanın hər hansı variantında kifayət qədər adlıq hallı frazeologizm vardır: “*yuxu tutdu, yuxu apardı, xəbər gəldi, dava düşdü, ələm yatdı, vuruşma düşər*”. 2) Birinci komponent yönlük halda olan frazeologizmlər. Qeyd

---

¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992, s. 153.

edək ki, bu tip frazeoloji birləşmələr bütünlükdə Azərbaycan dilində, o cümlədən “Koroğlu” dastanında çox işlədilən vahidlərdəndir. Məsələn: *dara düşmək, başa salmaq, zara gəlmək, dilə gəlmək, məqsədə çatmaq, abıra minmək, qəhərə salmaq* və s. 3) Birinci komponenti ismin təsirlik halında olan frazeologizmlər. Bu frazeologizmlər də işlək ifadələrdəndir və məhsuldardır. Lakin dastanın müxtəlif variantları içərisindən seçdiyimiz zəngin frazeologizmlər içərisində birinci tərəfi təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan üç ifadəyə rast gəldik: *vəzifəsini görmək, qabağını kəsmək, qanımızı içər*. Göründüyü kimi, bu birləşmələr təsirlik hal şəkilçisi olmadan formalaşa bilmir. Düzdür, “qabağını kəsmək” ifadəsi nominativ formada “qabaq kəsmək” kimi də düşünülə bilər, amma ikinci ifadə ilə birinci arasında fərq vardır. Belə ki, ikinci ifadə daha çox mücərrəddir, birincidə isə konkretlik özünü göstərir. Digər tərəfdən isə, hər iki frazeoloji birləşmə yalnız mətnə aktualaşaraq konkret məzmunu ifadə edir.

Dastanda bəzi frazeologizmlərdə təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi isə daha çox üslubi səciyyə daşıyır. Məsələn: *intiqamımı allam, verdi salamı, qılınıcı çəkdi*. Aydın görünür ki, bunların nominativ formada birinci tərəfi təsirlik hal şəkilçisiz mövcuddur: *intiqam almaq, salam vermək, qılınıcı çəkmək*. Hətta “salam vermək” frazeoloji birləşməsinin “salamı verdi” variantında işlədilməsi mümkünsüzdür. Bu cür meydana çıxma yalnız inversiya faktı kimi mümkün edilir: *verdi salamı*.

Bu tip frazeoloji birləşmələrin çoxunda birinci komponent qeyri-müəyyən təsirlik halda, yəni hal şəkilçisiz olur: *cilov gəmirmək, əl çəkmək, qoşun çəkmək, tük tökmək, söz vermək, möhlət vermək* və s.

Birinci tərəfi yerlik halda olan frazeoloji birləşmələr “Koroğlu” dastanının dilində nisbətən azlıq təşkil edir və çoxkomponentli frazeologizmlərə daxildir.

Birinci komponenti çıxışlıq halda olan frazeoloji birləşmələrin də zəngin və rəngarəng formaları vardır: *canından keçdi, dilindən çıxıb, qılınıcdan keçirdilər, əldən çıxdı, əldən düşübsən*.

II fəslin üçüncü yarım fəslə “**İkinci komponentin təsirlilik və növ xüsusiyyəti**” adlanır. Feilin növ kateqoriyası leksik-qrammatik səciyyəli olduğundan, subyekt və obyektin qarşılıqlı münasibətini özündə əks etdirdiyindən müxtəlif növdə olan feillərin başqa sözlərlə əlaqələnməsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Frazeologizmlərin növlər üzrə dəyişməsi adi feillərin dəyişməsindən fərqlidir. “Müşahidələr göstərir ki, feili frazeoloji birləşmələr feilin növ

şəkilçilərini qəbul etmək cəhətdən dilimizdəki müstəqil feillərə nisbətən olduqca məhdud imkanlara malikdir”.¹ Belə ki, frazeologizmlər bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olduğu üçün onlarda hər bir sözün özünün daxili semantikasını ilə yanaşı, onların qarşılıqlı əlaqəsinin də xarakteri burada rol oynayır.

Feilin növ kateqoriyası təsirlilik kateqoriyası ilə bağlıdır, daha doğrusu, “feilin növ kateqoriyası təsir kateqoriyasının bir qolu üzərində qurulur”.² Belə ki, hər hansı növün formalaşması bilavasitə təsirlilik anlayışının bu və ya digər cəhətini özündə əks etdirir. Məlum növdə olan təsirsiz frazeologizmlər dastanın dilində üstünlük təşkil edir. Bunu iki səbəblə izah etmək olar. Birincisi odur ki, feili frazeologizmlərin ikinci komponentini təşkil edən feillərin bir qismi təsirsizdir və frazeologizmin əsas qrammatik səciyəsini müəyyənləşdirən bu söz onun təsirliliyə olan münasibətini də formalaşdırır. “*Düşmək*” təsirsiz feili əsasında *yada düşmək, yola düşmək, fikrə düşmək, şəkkə düşmək, fürsət düşmək* və s., “*getmək*” təsirsiz feili əsasında *fikrə getmək, yola getmək, yuxuya getmək, əldən getmək* və s., “*gəlmək*” təsirsiz feili əsasında *başına bəla gəlmək, lərzəyə gəlmək, rast gəlmək, yazığı gəlmək, başa gəlmək* və s. frazeoloji birləşmələr yaranır ki, bunlar da təsirsiz feil kimi çıxış edir.

Məlum növdə olan frazeologizmlərin bəzilərində feil komponenti özlüyündə təsirli olsa da, bütünlükdə birləşmə təsirsiz olur. Bu tip frazeologizmlər əvvəlkinə nisbətən çox azlıq təşkil edir. *Bac vermək, xəbər çıxdı, yaddan çıxdı, meydan açmaq, günü başa vermək, əl-qol açmaq, nəzər salmaq* və s. frazeoloji birləşmələr bunlardandır.

Onu da qeyd etmək ki, bu tip frazeologizmlərin bəzilərində təsirli feil olan ikinci komponent müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlə işlənir. Bu halda bütünlükdə frazeologizm təsirsizlik ifadə edir. Bu tip frazeologizmlərə misal *meydan oxumaq, ürək-dirək vermək, gözü su içmək, həsrətini çəkmək, and içmək, qəm libasını geymək, ziyan vermək, qiymət vermək, and vermək, and içmək* və s. göstərmək olar.

Məlum növdə olan frazeologizmlərin ikinci qismi təsirli olur. Bu frazeologizmlərin feil komponenti, bir qayda olaraq, təsirli feillərdən ibarət olur. Bu zaman birinci komponent təsirlik halda da, başqa halda da ola bilər. Hər iki vəziyyətdə frazeologizm təsirlik hallı söz tələb edə bilər. Məsələn: *Bu dirsəklənməklə Dəmirçioğlunu yuxu apardı* (MT:94) və s.

---

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 94.

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BUN, 2000, s. 323.

Qeyd edək ki, eyni feil müxtəlif sözlərlə birləşib müvafiq şəkildə təsirli, ya da təsirsiz frazeologizm yarada bilir. “*Vermək*” təsirli feili söz “*macal, qonaqlıq, səs, vay, qol-qanad*” və s. sözlərlə birləşdikdə “*macal vermək, qonaqlıq vermək, səs vermək, vay vermək, qol-qanad vermək*” və s. frazeologizmləri yaranır ki, bunların hamısı da təsirsizdir. Lakin “*vermək*” feili “*əl*” sözünün yönlük hal forması ilə əlaqələndikdə yaratdığı “*ələ vermək*” frazeologizmi təsirli olur.

Bu fikri “*almaq, tutmaq*” və başqa feillərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr haqqında da söyləmək olar.

Feilin əsas qrammatik məna növlərindən olan məchul növ də dastanda geniş işləkliyə malik olan formalardandır. Məlum olduğu kimi, bu növ feillər təsirlidən yaranır və təsirsiz olur. *Kəbini kəsilmək, dərisinə saman təpilmək, adı çəkiləndə, işə baxılsın, car çəkildi, üstü açılmaq, süfrə açıldı* və s. frazeologizmlər məchul növdədir.

Bu tip frazeologizmlərin əksəriyyəti məchul növ şəkilçisi olmadan-məlum növdə də işlənə bilir. Lakin bəzilərini məlum növə keçirərkən birinci komponentdə dəyişiklik baş verir, birinci komponent müəyyən təsirlik hala keçir: “*üstü açıldı-üstünü açdı, söz-söhbət kəsildi—söz-söhbəti kəsdi*” və s. Bu hal hər bir frazeologizmin öz spesifikası ilə bağlıdır.

“*Koroğlu*” dastanında işləkliyə görə fəal olan feil növlərindən biri də qayıdış növdür. Bu növdə olan frazeologizmlərə misal *qaş-qabağı tökülmək, əlacı kəsilmək, ürəyi açılmaq, kefi açılmaq, dəstənin ucu açıldı, ürəyi sıxıldı, ürəyi üzülmək, əl-ayağı yerdən üzülmək* və s. göstərmək olar. Məsələn: *Xəlil paşanın keyfi açıldı* (MT:248); *Odur ki, Ələmqulu xan bu sözləri naxırçılardan eşitcək əl-ayağı yerdən üzüldü* (MT:265).

Qayıdış növdə olan bu frazeologizmlərin məlum növdə olması üçün birinci komponent müəyyən təsirlik hala düşməlidir: *əl-ayağı yerdən üzüldü--əl-ayağını yerdən üzdü, qaş-qabağı töküldü--qaş-qabağını tökdü* və s. Lakin frazeologizmlərin bir hissəsi məlum növdə işlənə bilmir: *əlacı kəsildi, dan yeri söküləndə*.

Əsas komponenti icbar növdə olan frazeologizmlərdə isə başqa hal müşahidə olunur. Belə ki, həmin frazeologizmlər bütövlükdə təsirli yox, təsirsiz olur. *Bağrını əzdirmək, haşa çəkdirmək, car çəkdirmək* və s. frazeologizmlər bu tiptəndir. Məsələn: *Düşman bağrın əzdirməgə Qırat bir qəvvəs olaydı* (VX:97); *Koroğlu genə paşalara, bəylərə, xanlara qan uddurur* (AƏ:323); *Yurdunda bostan əkdirrəm* (VX:115); *Hədyan demə, Cəfər paşa, Çəkdirərəm sənə haşa* (MT:103).

Eyni şəkilçi ilə işlənən bəzi frazeologizmlər də vardır ki, onlarda nə feil komponenti, nə də bütünlükdə frazeologizm icbar növdə olur, lakin feil

ayrılıqda təsirli olduğu halda, frazeologizm təsirsiz olur. “*Göz gəzdirmək, üstünə söz yağdırmaq, can yandırmaq, atasını yandırmaq, xəbər çatdırmaq, xəbər çatdırmaq*” frazeoloji birləşmələri bu tiptəndir.

Dastanın dilində qarşılıq-birgəlik növə aid frazeoloji nümunəyə rast gəlmədik.

II fəslin dördüncü yarım fəslə “**İkinci komponentin şəkil xüsusiyyətləri**” adlanır. Feili frazeoloji vahidlər, demək olar, feilə məxsus bütün kateqoriyaları özündə əks etdirə bilər. Bunlardan biri də şəkil kateqoriyasıdır. Feili frazeologizmlərin şəkillərlə işlənməsi adi feillərdən fərqlidir. “Belə ki, dilimizdə feillər əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, sual şəkillərində işlədildiyi halda, feili frazeoloji birləşmələrin çoxu, əsasən, feilin xəbər və əmr şəkillərində ifadə edilir”.¹

“Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlər şəkil cəhətdən də zəngindir. Burada əmr, xəbər, arzu və şərt şəkillərində frazeologizmlərə rast gəlirik.

1) Dastanda əmr şəkli müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada müxtəlif şəxslərdə əmr şəkli işlədilmişdir. Məsələn: *Qılınc çəkib, hayıf ala q düşmandan* (MT:367); *Sən gəl o tövləni mənə nişan ver* (MT:75); *Tutun məclisdə yasını* (MT:115).

Maraqlıdır ki, tarixən dilimizdə, habelə danışq dilində işlədilmiş –gil, -ginən əmr formasına “Koroğlu” dastanında rast gəlmədik.

2) Dastanın dilində daha çox işlənən və zəngin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan feil şəkli xəbər şəklidir. Məlumdur ki, xəbər şəklinin özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur, buna baxmayaraq, feilin zaman forması xəbər şəkli kimi qəbul edilir. Feilin hər üç zaman forması “Koroğlu” dastanında kifayət qədər məhsuldardır və müasir dilimizdəki kimidir. Lakin qəti gələcək zaman formasına ikinci şəxsin təkində rast gəlmirik. Qeyri-qəti gələcək zaman birinci şəxsin təkində danışq dilindəki kimi elliptik formada da məhsuldardır: *Yəqin bil ki, allam canın* (MT:137); *Həsənbəyəm, gəlləm dilə* (ŞV:406).

Eyni prosesi başqa feillərdə də müşahidə edirik, lakin bu feillərin bəzilərində sözün son samiti “r” olduğundan assimilyasiya prosesi burada fərqli şəkildə meydana çıxmır, daha doğrusu, səsdəyişməsi baş vermir, amma zaman şəkilçisinin saiti düşmüş olur. Məsələn: *Meydanda hünər göstərrəm* (MT:103); *Yurdunda bostan əkdərrəm* (Aİ:367).

Qeyri-qəti gələcək zamanın tarixən işlənmiş və müasir dialektlərimizdə də qorunan elə forması da vardır ki, orada zaman şəkilçisinin samiti

---

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 95.

“n” samiti ilə əvəzlənir: *əymərəm--əymənəm*. Bu forma dastanın da dilində müşahidə olunur: *Mən sənə boyun əymənəm* (MT:221). Amma nəzmin tələbi ilə bəzən ellipsis faktı baş verir, daha doğrusu, qeyri-qəti zamanın şəkilçisi işlənmiş, lakin mətnin məzmunundan o hissə olunur. Məsələn: *Saymaram xotkarı, xanı; Qoşuna verməm amanı* (MT:383).

3) “Koroğlu” dastanında məhsuldar feil şəkillərindən biri şərt şəklidir. Şərt şəklinin məhsuldarlığının əsas səbəbi onun tabeli mürəkkəb cümlənin əksər budaq cümlə növlərində işlənmə bilməsidir. Bu feil forması, demək olar ki, bütün şəxslər üzrə dəyişir. Məsələn: *Dara düşsəm, mənə kömək Qıratım* (MT:63); *Dara düşsən, eylər kömək* (MT:284).

4) Dastanın dilində geniş şəkildə işlənən formalardan biri də feilin arzu şəklidir. Müasir dilimizdəki kimi, burada da arzu şəklində –a şəkilçisi ilə formalaşır. Bu şəkil də müxtəlif şəxslər üzrə dəyişir. Məsələn: *Yox, mən gərək onun dərsini verəm* (MT:74); *Qəniminə qılinc çala; Ürəyinə talan sala* (MT:51); *Siz gərək onun ürəyini alasız* (MT:189).

Qeyd edək ki, feilin arzu şəklində “bilmək” sözü ilə işlənərək, bacarıq forması yaranır. Bu forma da dastanda kifayət qədər işlənmişdir. Məsələn: *Heç kəs bir məsləhət verə bilmədi* (MT:265); *Oğul, bu qədər qoşuna sən tək cavab verə bilməzsən* (MT:34); *Gürcüoğlunu yola gətirə bilmədi* (MT:270).

Digər iki şəkil — vacib və lazım şəkillərinin dastanın dilində işlədilməməsi onların bütünlükdə XIX əsrə qədər çox da məhsuldar olmaması ilə əlaqədardır. Bu barədə dil tarixinə dair tədqiqatlarda kifayət qədər informasiya vardır.

II fəslin dördüncü yarımfəslində **“İkinci komponentin feilin təsriflən-məyən formaları ilə ifadəsi”** adlanır. “Koroğlu” dastanının dilində feili frazeoloji birləşmələrin məsdər forması –maq şəkilçisi ilə işləkdir. Bu zaman onların “gərək” sözü ilə birlikdə işlədilməsi daha çox diqqəti çəkir. Məsələn: *Mən dəlidən öyüd sizə; Həddindən aşmamaq gərək* (MT:40); *Gördün ki, mətləbin başa varmadı, Ərəbat yalına yatmağın gərək* (Aİ:314). H.Mirzəzadə bu formaları –malı şəkilçisinin tam ekvivalenti adlandırmışdır.¹

“Koroğlu” dastanında –an, –mış, –acaq, –dığın şəkilçili feili sifətlər işlədilmişdir. Məlum olduğu kimi, –ası, –malı feili sifət şəkilçiləri kimi işlədilməsi yeni dövrün ilk çağlarına təsadüf edir. Ən məhsuldar olanı isə –an şəkilçisi ilə yarananlardır. Hərdən işvə, qəmzə satan şux gözəllər yerindəmi? (MT:134); Çənlibel üstündə əsrəmiş nəsrən (ŞV: 400).

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: BUN,1990, s. 163.

Bir maraqlı cəhətə toxunaq. Dilimizdə “savaş açmaq” feili frazeologizmi vardır. Bu ifadə dastanın şeir dilində “açan savaş” şəklində işlədilmişdir:

Çiskinli dağların başı,
Nigar, Çənlibel budu, bu.
İgidlər açan savaşı
Nigar, Çənlibel budu, bu (MT:68).

Burada “igidlər açan savaşı” ifadəsi tərkibində inversiya şəklində “savaş açan” feili frazeoloji feili sifəti işlənmişdir. Aydın ki, “igidlərin savaş açdığı Çənlibel” ifadəsi ədəbi dil normasına uyğundur və feili frazeologizmin təyin olması açıq görünür. Yuxarıdakı misalda, təbii ki, ədəbi dil norması gözlənilməmişdir. Bir tərəfdən, qafiyəni düzəltmək, digər tərəfdən, şeirdə ahəng yaradan inversiya faktorunu həyata keçirmək baxımdan belə ifadə formalaşmışdır. Ona görə də formal cəhətdən uyğun gəlməyən bu ifadə feili frazeoloji feili sifət olub, cümlənin təyini vəzifəsini yerinə yetirir.

Feilin təsriflənməyən formalarından biri və ən çox morfoloji əlamətə malik olan feili bağlamadır. Feili bağlama istifadə imkanları və işlənmə dairəsinə görə zəngin və rəngarəngdir. Lakin “Koroğlu” dastanında bunların hamısı işlənməmişdir. Qədim və orta əsr abidələrində bir o qədər də işlək olmayan –ib şəkilçili feili bağlamalar dastanda geniş şəkildə istifadə olunmuş və daha çox tərz bildirsə də, bəzən səbəb və zaman bildirir. Məsələn: *Dünən car çəkib xəbər verib ki, bu gün onları asdıracaq* (MT:153).

Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə işlək olan feili bağlama şəkilçilərindən biri –iban olmuşdur.¹ Dastanın müxtəlif variantların dilində bu formaya rast gəlməsək də, yalnız Vəli Xulufu variantında bir yerdə bu faktla qarşılaşdıq: *Ah çəkibən hərdən köysüm ötürəm* (VX:84).

Dastanında –anda, -a-a, -ar-maz, -ınca, -ək şəkilçili feili bağlamalar da işlədilmişdir. Məsələn: *Adın çəkildə titrəyir yağ* (MT:116); *Xoca Əziz içini yeyə-yeyə qalmışdı* (MT:147).

II fəslin sonuncu yarım fəslə “**İkinci komponentin təsdiq və inkar formada ifadəsi**” adlanır. Frazeoloji birləşmələr sabit ifadələr olduğundan onlarda müəyyən olmuş formalar olur. Belə formalardan biri ikinci komponentin təsdiq və ya inkar formaya malik olmasıdır.

Frazeoloji birləşmələrdə təsdiq-inkar qarşılıqlı özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. H.Bayramov bu cəhətdən frazeologizmləri

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: BUN,1990, s. 171.

üç qrupa ayırır: 1.həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilənlər; 2.əsasən, inkarda işlədilənlər; 3.əsasən, təsdiqdə işlədilənlər.¹

Bu hal “Koroğlu” dastanındakı frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Buradakı frazeologizmlərin çoxunun təsdiq-inkarlığa munasibəti neytraldır, yəni onlar həm təsdiqdə, həm də inkarda ola bilər. Buraya *boynuna almaq, döşünə yatmaq, gözünü yolda qoymaq, ehtiyatı əldən qoymaq* və s. onlarla frazeologizm bu tiptəndir. Bu xüsusiyyəti daha çox o frazeologizmlərdə görmək olur ki, onlarda leksikləşməyə meyli daha güclüdür. Məsələn: *Əvvəl istədi, izn verməsin* (MT,144).

Məlumdur ki, -ma, -mə sözə inkarlıq məzmunu verir, lakin elə cümlələr var ki, onlarda -ma şəkilçisi ilə işlənən komponent heç də inkarlıq yox, təsdiq məzmununu ifadə edir. T.Müzəffəroğlu bu tipli ifadələrin tabeli mürəkkəb cümlədə işlənərək, bir halda inkarlıq, digər halda iqrarilik məzmunu bildirdiyini göstərir.² Məsələn: *Bir qarış qanından qorxub niyə belə ah çəkirsən? –Ey igid, mən canımdan qorxub ah çəkmirəm. Əhdim vardı. Əhdimə çatmadım* (MT,42). Burada ah çəkilməməsindən yox, əksinə, ah çəkilməməsindən söhbət gedir.

İkinci qrup frazeoloji birləşmələrdə həm təsdiq, həm inkar forması olmasına baxmayaraq, dastanın dilində bunun yalnız ikinci variantı, yəni inkar forması işlənmişdir. Məsələn: *Koroğluyam, günüm belə, Deməyinən gəlməz dilə* (AƏ, 343); *Bu gün Eyvaz xanı ələ salmasam, ellərini bir-bir araram, paşa* (AS, 347).

Dastanda işlənmiş frazeoloji birləşmələrin bəziləri təsdiqdədir, lakin onlar inkar formasına düşə bilmir. Məsələn: *Çənlibel dəydi bir-birinə* (AQ,364); *Bu söz xanı cin atına mindirdi* (MT, 27).

Bəzi frazeoloji birləşmələrin yalnız inkar forması vardır, yəni onların təsdiq forması yoxdur. Buraya “*gözüm su içmir, keçəl suya getməz*” kimi frazeologizmlər daxildir. Məsələn: *Keçəl suya getməz* (MT,181); *Hasan paşa, mənə nə deyəcəksən de, sənün bu aşığından gözüm su içmir* (MT,206).

Dissertasiyanın III fəslı “**Koroğlu**” dastanındakı frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Burada arxaik frazeologizmlər, frazeologizmlərdə alliterasiya, assonans, komponentlərin inversiyasından bəhs olunur.

III fəslin birinci yarımfəsli “**Komponentləri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan frazeologizmlər**” adlanır.

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 95.

² Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərneşr, 2002, s. 210-212.

Zəmanəmizdən bir neçə əsr bundan əvvəl yarandığından burada müasir dilimizlə səslənməyən faktların olması təbiiidir. Lakin nəzərə alsaq ki, bu dastan həm də şifahi şəkildə aşıqların zaman-zaman el şənliklərində söyləməsi yolu ilə dövrümüze gəlib çıxmışdır, o zaman dastanın dilinin müasir dilimizdən bir o qədər fərqlənmədiyi qənaətində olmalıyıq.

Bu frazeologizmlərdə, adətən, komponentlərin biri arxaik sözdən ibarət olur: *başə varmaq, suçunu boynuna mindirmək, ün salmaq, başına üyüşmək*. Bu frazeoloji birləşmələrdə “*varmaq*”-gəlmək, “*suç*”-günah, “*ün*”-səs, “*üyüşmək*”-yığışmaq deməkdir. Əslində müasir ədəbi dilimiz üçün anlaşılıq olmayan bu sözlər ayrıca şəkildə dastanda işlədilmir, onlara yalnız frazeologizmlərin tərkibində rast gəlirik. Məsələn: *Bu dövranım vara başə//Sönməyən çırağım ola* (MT:275).

Dastanın dilində müasir ədəbi dil ilə uyuşmayan faktlardan biri də sadə, loru danışq dili elementlərinin işlədilməsidir. “Emosionallıq və ekspressivlik danışq frazeoloji vahidlərini üslubi frazeologizmlərdən fərqləndirir”.¹ Bütün frazeoloji vahidlər kimi, danışq dilinə aid frazeologizmlər üçün də obrazlılıq əsasdır, lakin ikincilərdə obrazlılıq daha çox konkretlik, əşyavilik məzmununa malik olur. Bunların əksəriyyətində birinci komponent loru sözdən ibarət olur. Bəzilərinə loru söz ədəbi dil faktı ilə əvəzlənə bildiyi halda, digər qismində onları əvəzləmək mümkünsüzdür, çünki onların ədəbi dil qarşılığı yoxdur. “*Girə düşmək, həngamə açmaq, vəsvəşəyə düşmək, dov gəlmək, şur salmaq, vay vermək, lo tutmaq, mansıraya salmaq, çıqqırını çıxarmaq, yör-yöndəmə salmaq*” frazeologizmləri bu tiptəndir.

Bəzi frazeologizmlərdə ayrı-ayrı komponentlər yox, bütöv frazeologizm loru ifadə tərzində olur. Bunlara “*Siçan deşiyi axtarmaq, qarın ağrısına düşmək*” frazeologizmlərini misal göstərmək olar.

Loru danışq faktı kimi özünü göstərən frazeologizmlərə aid “*lotuluq işlətmək, götürüm düşmək, höyür salmaq*” və s. frazeologizmlərini göstərmək olar.

Bəzi frazeologizmlər müasir ədəbi dilimiz üçün məqbul söz yaradıcılığı prosesinə aid olsa da, əslində ədəbi dil üçün özlüyündə mövcud olmayan düzəltmə sözün işlədilməsi faktına da rast gəlirik. Belə ki, müasir dilimizdə sifətlərdən –al şəkilçisi ilə feil düzəldilməsi, məlum olduğu kimi, məhsuldar yollardan biridir. Lakin bu şəkilçinin “çağ” sözünə artırılması ilə “çağalmaq” feilinin yaradıldığını demək olmaz. Halbuki “Koroğlu”

---

¹ Федосов И.А. Структурно-синтаксические признаки разговорных фразеологических единиц в современном русском языке//Проблемы образования фразеологических единиц. Тула:Коммунар, 1976, с.76.

dastanının dilində “damağı çağaldı” frazeologizmi işlənmişdir. Məsələn: *Koroğlu yedi, içdi, kefi duruldu, damağı çağaldı* (AM:382). Bunun özü də xalq danışığı dilinin təzahürlərindən biridir.

Bu sıradan olan frazeologizmlərin bəzilərində ad komponenti müasir dilimiz üçün arxaik olan alınma sözlərdən ibarət olur: “*şəspər işlətmək, özünü dəryayi-ləşkərə vurmaq, ağı sərdən vermək, gərdisə gətirmək, əndə-zəyə mindirmə, qəsəm vermək*”.

III fəslin ikinci yarımfəslə **“Frazeologizmlərdə alliterasiya və assonans”** adlanır. Obrazlılıq yaratmanın bir üsulu da səslərin təkrarlanması-alliterasiya və assonansdır. “Ünsiyyətdə ilk addım səslərdən başlanır və səslərin keyfiyyəti ünsiyyətin sonrakı xarakterinə öz təsirini göstərmiş olur”.¹ A.P.Juravlyov belə nəticəyə gəlir ki, “Sözün mənasına nisbətən fonetik dəyərliliyi daha qədimdir, müəyyən baxımdan birbaşa təbiətdən törəmədir. Dildə mənanın mənbəyi də burada hifz olunur”.² Səslər yalnız hər hansı mənanı ifadə edən sözləri yaratmır, habelə fikri-emosional münasibətləri əks etdirə bilir. Bu cəhətdən bədii dildə alliterasiya və assonans əhəmiyyətli yer tutur.

“Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə alliterasiya və assonans faktı geniş şəkildə özünü göstərir. Qeyd edək ki, “Ümumiyyətlə, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti alliterasiya prinsipi üzərində qurulmuşdur”.³ Dastandakı frazeologizmlərdə “d, q, g, v, t, s, b, y, ç, k” samitlərinin alliterasiyası daha çox özünü göstərir. Buraya *dara düşmək, dərdə dalmaq, dildən düşmək, quşu qonmaq, qaydına qalmaq, güc gəlmək, göz gəzdirmək, gözünə girmək, vay vermək* və s. misal gətirmək olar.

Frazeologizmlərin bir hissəsi üçkomponentlidir, yaxud ikikomponentli frazeologizmlər, bir qayda olaraq, üçüncü sözlə birlikdə işlənir. Bu tipli frazeologizmlərdə də alliterasiya müxtəlif formalarda olur: *qisasını qiyamətə qoymamaq, qəlbi qana dönmək, qoyma qəlbi qana dönsün, başa bəla açmaq, başına daş düşmək* və s.

Dastandakı frazeologizmlərdə “a, i, ü” saitlərinin assonans yaratdığını görürük. Bu cərgədə “araya almaq, ayaq almaq, ağzına almaq, iş işdən keçmək, izin istəmək, ümidini üzmək, ürəyinə üşütmə düşmək, ürəyi üzülmək və s. ifadələrini göstərmək olar.

III fəslin üçüncü yarımfəslə **“Frazeologizmlərdə inversiya”** adlanır. İltisacı dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz sırasının rolu əhəmiyyətli

¹ Adilov M.İ. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, s. 50.

² Журавлев А.П. Звук и смысл. Москва, 1988, s. 29.

³ Vəliyeva M.V. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı: OKA, 2008, s. 87-88.

yətli dərəcədə böyükdür. Bu baxımdan dilimiz analitik və sintetik dillər arasında orta mövqə tutur. Bir sıra hallarda sözlərin inversiyası müəyyən informatik funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. T.Hacıyev “Molla Nəsrəddin” jurnalının dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, “inversiya məqsədlidir, canlı loru danışığı təqlid deyil, üslubi imkan açan əməliyyatdır”.¹ Buna görə də dastan dilində digər dil faktları kimi, frazeologizmlərdə də inversiya hadisəsi də müxtəlif səviyyə və dərəcələrdə özünü göstərir.

Hər şeydən əvvəl deyək ki, “Koroğlu” dastanında komponentləri inversiyaya uğramış frazeologizmlərin, demək olar ki, hamısının normativ formaları da abidədə işlənmişdir. Müqayisə edək: *yola düzəldi**düzəldi yola* (MT:216), *fikrə getdi**getdi fikrə* (MT:252), *yadına saldı**salar yadına* (MT:67), *yuxuya getdi**getdi yuxuya* (MT:54) və s.

Inversiya, əsas etibarilə, danışq dilinin əlaməti kimi meydana çıxdığından bu fakt diqqəti yayındırmır, sanki qeyri-qanuni bir şey hiss olunmur. Məsələn: *Bəlli Əhməd sazı da çiyinə salıb sıçradı atın belinə, düzəldi yola* (MT:216).

Bəzi frazeologizmlərdə isə inversiya heç də təbii xarakter daşımır, dastan dilinin spesifikasiyası kimi meydana çıxır; *açılmır başı, salar qəhərə, saldım talan, saldım ahu-zara, vara başa, susayıb qana, qaçmadı rəngin, çəkmə ah, çəksin amanı* və s. frazeologizmlərdəki inversiya daha çox şeir dilinin xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Məsələn: *Koroğlunun hədyan işi, Qovğadan açılmır başı* (MT:195); *Bu dövrünüm vara başa* (MT:275).

“*Çəkər naz, allam can, kəsdi qabaq, qaçmadı rəng*” və s. şəklində frazeologizmlərin işlədilməsi qeyri-real təsir bağışlayır. Lakin dastanda bu frazeologizmlərdə inversiya o zaman baş verir ki, onların ad hissəsi mənsubiyyət şəkli ilə işlənir: *qaçmadı rəngin, allam canın, kəsdi qabağını, çəkər nazı*. Məsələn: *Qırpınmadı gözün, qaçmadı rəngin* (MT:93); *Yəqin bil ki, allam canın* (MT:137).

Bu tip frazeoloji birləşmələrin elələrinə də rast gəlmək olur ki, onların inversiyaya uğramış ikinci komponenti feili sifətdir. Bunlarda inversiyanın baş verməsi əslində mümkün görünməsə də, dastanın dilində müşahidə olunur. Məsələn: *İgidlər açan savaşı**Nigar, Çanlıbel budu, bu*.

“Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlər zəngin olduğu qədər də onlarda özünü göstərən inversiya faktoru geniş və rəngarəngdir və müxtəlif

---

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında //Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı:Elm, 1983, s.

formalarda özünü göstərir. Bütün bunlar göstərir ki, “Koroğlu” dastanında frazeoloji birləşmələr həm leksik-semantik, həm qrammatik, həm də üslubi baxımdan dilimizin zənginliyini, ifadə imkanlarının genişliyini özündə əks etdirən böyük bir xalq abidəsidir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində mövzuya yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas müddəalarını əks etdirən elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. “Koroğlu” xalq qəhrəmanlıq dastanı olmaq etibarilə millətin formalaşdığı dövrdə meydana çıxmış və xalqın birləşmək ideallarını, vətən, torpaq uğrunda mübarizə əzmini özündə əks etdirən möhtəşəm bir abidədir. XVI-XVII əsrlər tarixi hadisələrinin dərin bədii təəcəssümünü verən, XVII-XVIII əsrlərdə formalaşaraq yazıya alınan bu dastan həmin dövrün ümumxalq dili ilə folklor dilini özündə birləşdirən əsərdir. Burada qeyd edilən dövrün dilinin leksik sistemi və qrammatik quruluşu geniş, hərtərəfli şəkildə ifadəsini tapır.

2. Dastan ümumxalq abidəsi olduğu üçün burada xalq təfəkkürünün, xalqın obrazlı düşüncəsinin məhsulu olan frazeologizmlərə geniş yer verilmişdir. Dastanın dilindəki frazeologizmlər zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. İstər komponentlərin leksik-qrammatik əlaqəsinin xarakteri, istər tərəflərin ifadə vasitələri və onların qrammatik cəhətdən formalaşması, istərsə də frazeologizmin özünün və komponentlərinin təkamül tendensiyası və s. baxımdan bu ifadələr rəngarəng və çox əhatəlidir.

3. Dastandakı frazeologizmlərin əksəriyyəti iki komponentdən ibarətdir; üç və ya daha çox komponentli frazeologizmlərə burada az rast gəlik. Bunun əsas səbəbi odur ki, əvvəla, söz birləşmələrində sözlərin sayı çoxaldıqca konkretlik daha da güclənir, məcazilik zəifləyir. İkincisi, çox söz arasındakı qrammatik əlaqənin xarakteri də sərbəstlikdən sabit formaya çətin keçir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu və müddəaları aşağıdakı tezis və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc olunmuşdur:

1. “Koroğlu” dastanının frazeologiyasında variantlılıq// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №3 (69), Bakı, 2009, s.278-280

2. Koroğlu” dastanında antonim frazeologiyası birləşmələr. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №3 (69), Bakı, 2009, s.84-88

3. “Koroğlu” dastanında feili frazeologizmlərin təsriflənməyən formaları Azərbaycan Dillər Universiteti. “Elmi Xəbərlər” № 4, Bakı, 2010, s.161-168

4. Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə inversiya Bakı Dövlət Universiteti. “Elmi Xəbərlər” №1, Bakı, 2011, s.39-45

5. “Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə alliterasiya və assonans Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri.№1, Bakı, 2011 s.42-47

6. Bir” sözünün iştirakı ilə yaranan feillər Müasir Azərbaycan filologiyası: Axtarışlar, problemlər,perspektivlər.Bakı,2011 s.698-701

7. Особенности грамматического строения фразеологизмов в эпосе «Кёроглу»(на основе языка трех различных вариантов эпоса) Вестник Томского Государственного Педагогического Университета. №4(145), 2014, с. 85-91

8. Komponentləri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan frazeologizmlər / Akademik T.Hacıyevin anadan olmasının 80-cı ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: BDU, 2016

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AA - Aşıq Abbas. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s.292-306.

AƏ - Aşıq Əli. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 323-345.

Aİ - Aşıq İsmail. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 360-370

AQ - Aşıq Qəmbər. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 413-419.

AM - Aşıq Məhəmməd. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 273-279

AS – Aşıq Sadiq. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 346-359.

MT - M.Təhmasib. Təhmasib M. Xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, 397 s.

ŞV – Şair Vəli. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 400-412

VX - V. Xulufu. Koroğlu. Bakı: Elm, 2007, 150 s.

ФРАЗЕОЛОГИЯ ДАСТАНА «КЁРОГЛЫ»

Резюме

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения», списка использованной литературы и «Приложения».

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения о предмете, объекте, целях, задачах, методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава «Лексико-семантические особенности фразеологических сочетаний в дастане «Кёроглы» состоит из четырех подглав. В первой подглаве «О месте фразеологизма в языковой системе» определяются статус и место фразеологизма в языковой системе, его основные признаки; даётся обзор научных концепций и взглядов различных учёных на природу фразеологизма. Во второй подглаве «Вариантность» речь идёт о вариантности фразеологизмов, анализируемых в двух группах: 1) первые компоненты одинаковые, вторые разные; 2) первые компоненты либо синонимичны, либо близки по значению, вторые же одинаковы. В третьей подглаве группируются и исследуются антонимичные фразеологизмы, широко представленные в дастане. Четвертая подглава посвящена проблеме лексической актуальности. В данной подглаве фразеологизмы группируются и анализируются с точки зрения актуальности и продуктивности глагольных компонентов.

Во второй главе «Грамматические особенности фразеологических сочетаний в дастане «Кёроглы», состоящей из шести подглав, подробно анализируются структура и средства выражения компонентов фразеологизмов, разделяющихся на две группы: двухкомпонентные и многокомпонентные, отношение первого компонента к падежам, переходность, залог и наклонение второго компонента, выражение второго компонента неспрягаемыми формами глагола; выражение второго компонента в утвердительной и отрицательной формах.

Третья глава «Стилистические особенности фразеологических сочетаний в дастане «Кёроглы» состоит их трех подглав. В первой подглаве исследуются фразеологизмы, компоненты которых нехарактерны для современного азербайджанского литературного языка. Во второй подглаве подробно анализируются аллитерация и ассонанс в фразеологизмах, даётся обзор научных взглядов на данные явления. В третьей подглаве исследуются инверсия в фразеологизмах в дастане «Кёроглы», выявляются и объясняются причины нарушения порядка слов в дастане.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

THE PHRASEOLOGY OF THE EPOS “KOROGLU”

Summary

The dissertation consists of the “Introduction”, three chapters, “Conclusion”, list of references and “Appendix”.

In the “Introduction” are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; is given the information about the subject, object, purpose, tasks and methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter “The lexical-semantic peculiarities of the phraseologisms in the epos “Koroglu” consists of four subchapters. In the first subchapter “The place of phraseologism in the language system” are determined the status and place of phraseologism in the language system, its main features; is given the review of the different scientists’ conceptions and views about the nature of phraseologism. The second subchapter “The variation” deals with the variation of phraseologisms analysed in two groups: 1) the first components are the same, the second ones are different; 2) the first components are either synonyms or closed by their meanings, the second ones are the same. In the third subchapter are grouped and researched the antonymic phraseologisms that are widely spread in the epos.

The fourth subchapter is dedicated to the problem of the lexical actuality.

In this subchapter the phraseologisms are grouped and analysed from the standpoint of actuality and productivity of their verbal components.

In the second chapter “The grammatical peculiarities of the phraseologisms in the epos “Koroglu” that consists of six subchapters are analysed the structure and expressive means of components of phraseologisms that are divided into two groups: two-component and many- components ones; the attitude of the first component to cases; transitive verbs, voice and mood of the second component; the second components expressed by verbs that don’t conjugate; the second components expressed in affirmative and negative forms.

The third chapter “ The stylistic peculiarities of phraseologisms in the epos “Koroglu” consists of three subchapters. In the first subchapter are researched the phraseologisms the components of which aren’t typical for the modern Azerbaijani literary language. In the second subchapter are thoroughly analysed alliteration and assonance in the phraseologisms, is given the review of the scientific conceptions about these phenomena. In the third subchapter is analysed the inversion in the phraseologisms in the epos “Koroglu”, are revealed and explained the reasons of the breach of word order in the epos.

In the “Conclusion” are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ШИРИНОВА ГЮЛАРА НУСРАТ ГЫЗЫ

ФРАЗЕОЛОГИЯ ДАСТАНА «КЁРОГЛЫ»

5706.01 – «Азербайджанский язык»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2016